

Петро РИХЛО

Запізніле віддуння: український Стефан Георге

Рецензія на: Георге, Стефан. *Вибраний Стефан Георге*. У 2-х т. Київ: Українські пропілеї, 2021.

На зламі XIX і XX ст. (*fi de siècle*) у багатьох країнах Європи виникають передумови для формування численних літературно-мистецьких течій модернізму. Одним із найвпливовіших його різновидів був символізм, який став реакцією на плаский матеріалізм, приземленість осягнення життєвих проблем, фактографічну описовість натуралістичної школи. На відміну від натуралістів, символісти прагнули проникнути у внутрішню сутність речей за допомогою хитких, розмитих, заледве вловимих образів-символів, які засновувалися вже не на міметичних засадах відтворення реального світу, а на принципі сугестивного вчування у їхню приховану природу. Яскравим виразником цього літературного напрямку в німецькій літературі вважається Стефан Георге (1868–1933), творчість якого розгорталася одночасно з діяльністю таких видатних представників німецькомовної символістської школи, як Гуго фон Гофмансталь чи Райнер Марія Рільке, проте вже на ранніх етапах часто виламувалася з її філософських та естетичних підвалин. Розпочавши свій поетичний шлях під впливом французьких символістів Шарля Бодлера, Стефана Малларме та Поля Верлена, Стефан Георге невдовзі відійшов від пропагованих ними естетичних постулатів “мистецтва для мистецтва” і створив власну поетичну програму, яка взорувалася на засади німецької літературної традиції з чітко виявленою національною домінантою героїзму й самопожертви. Тим-то з часом він дедалі більше торував свій особливий, неповторний шлях, який згодом привів його до уславлення звияжності видатних історичних персонажів, оспівування їхньої моральної величі, сповідування культу сильної особистості.

Ці “вождівські” тенденції творчості поета, а також його свідоме усамітненість, ізольованість від світу, “екстравагантний ритуал мистецького життя” створили навколо нього атмосферу замкнутості й таємничості і зумовили формування вузького “кола Стефана Георге”, своєрідного елітарного

кола чи гуртка посвячених обранців, які благоговійно схилялися перед своїм кумиром і з душевним трепетом дослухалися до кожного слова великого майстра. Хоча сам Георге позиціонував себе як ереміта й відлюдника, далекого від політики, чий дух ширяв тільки у сферах чистого мистецтва, його поетичні ідеї, серед яких помітну роль відігравали гасла “таємної Німеччини”, “нового царства” тощо, були суголосні з політичними очікуваннями німців, “зневажених” проголошеними після Першої світової війни Версальськими мирними угодами і спраглих реваншу. Саме цими очікуваннями згодом скористалися, як відомо, німецькі націонал-соціалісти, які привели до влади Гітлера, проте було б великим спрощенням оголошувати поета співвинуватцем такого політичного розвитку Німеччини, а тим паче попутником чи прихильником нацистського режиму. Відомо, що він рішуче відкинув пропозицію нацистів посісти чільне місце в “імперській письменницькій палаті” і вже 1933 р. виїхав до Швейцарії, де невдовзі й помер. У цьому розумінні його політичні погляди були відмінні від первинної позиції іншого тогочасного володаря дум німецьких інтелектуалів поета Готфріда Бена, який на початку нацистського правління намагався ще певною мірою фліртувати з новою владою. Однак принагідних, здебільшого бездоказових натяків на роль Стефана Георге як духовного наставника німецького націоналізму виявилось достатньо, щоб на десятиліття скомпрометувати його в очах лівої ідеології. Ось чому в Радянському Союзі й низці соціалістичних країн Східної Європи ім’я Стефана Георге було тривалий час табуоване, його вірші тільки зрідка перекладали, а творчість поета залишалася майже невідомою. Це стосується й радянської та пострадянської України, де ім’я митця, якого за життя вважали найвидатнішим поетом своєї доби та однією з найблискучіших особистостей в історії світової культури загалом, просто випало з літературно-історичного контексту: впродовж десятиліть в Україні не було опубліковано жодного його рядка, не з’явилося жодної літературно-критичної статті про його творчість.

Тим відраднішим є нинішній факт появи цього розкішного, за своєю повнотою, багатовекторністю і сумлінністю упорядкування справді взірцевого двотомного зібрання віршів поета, що здійснене у видавництві “Українські пропілеї”, що його заснував Юрій Буряк.¹ Книжка є результатом співпраці видавництва Канадського інституту українських студій (Альбертський університет, Канада), Українського католицького університету (УКУ) й Програми дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика у Львові. Видання здійснене завдяки фінансовій підтримці Фонду ім. Олега Зуєвського, Фонду ім. Романа та Галі Колісників та Фонду ім. Марусі та Михайла Дорошів при Канадському інституті українських студій (Альбертський університет, Канада).

¹ М. Р. Стех, упорядкування та коментарі, М. Р. Стех та Я. Грицак, передмова, Вибраний Стефан Георге, у 2-х томах, т. I; т. II (Київ: Українські пропілеї, 2021 [Серія “Україна і світ. Перехрестя культури”])

Насправді перед нами перевидання “двотомного Стефана Георге”, яке впорядкували Ігор Костецький та Олег Зуєвський і яке ще пів століття тому з’явилося в німецькому Штутгарті, в добре знаному в колах української діяспори приватному видавництві Ігоря Костецького “На горі”.² Упорядники запланували видання до сторіччя з дня народження поета, яке широко відзначали в 1968 р., проте з багатьох причин, переважно фінансових, воно змогло побачити світ із запізненням на кілька років (перший том — у 1971р., другий — у 1973 р.). Та обставина, що воно з’явилося не в материковій Україні, а в діяспорі, підтверджує висловлену вище тезу про політичні мотиви тривалого замовчування й повного ігнорування цього автора з боку перекладачів та літературознавців Радянської, а згодом і незалежної України.

Перевидання двотомного Георге, яке щойно вийшло в Україні, не зовсім ідентичне зі своїм першоджерелом: воно оснащено додатковими передмовами й коментарями, листуванням І. Костецького та О. Зуєвського, численними новими документами, що стосуються життя і творчості поета, а також незвично розлогою (понад 50 сторінок), компетентною, хоча вельми контрверсійною рецензією добре знаної в літературних діяспорних колах поетки й літературознавиці Олександри Черненко — чи не єдиним глибоким аналітичним відгуком на цю неординарну культурну подію, опублікованим свого часу на сторінках часопису “Сучасність”.³ Отже, перед нами перероблене й значно доповнене видання, яке, однак, переважно базується на двотомнику І. Костецького та О. Зуєвського, що вийшов на початку 1970-х рр. у Штутгарті.

Перше враження, яке виникає при ознайомленні з перевиданим двотомником, — це колосальна, прямо-таки циклопічна праця укладачів та перекладачів. Воно й не дивно, адже робота над першим (“штутгартським”) виданням — від первинного задуму й до остаточної реалізації проекту — тривала майже чверть століття. Вже сам обсяг вражає: видання налічує понад 1 300 великоформатних сторінок тексту й ілюстрацій. Перший том вміщує переважно переклади віршів німецького поета українською мовою (загалом 357 віршів, тобто більша частина ліричного доробку, який створив Георге впродовж його поетичного шляху). Це вельми репрезентативний вибір зі творчої спадщини Георге, за винятком ранніх віршів, які згодом були об’єднані в книгу “Die Fibel” (“Буквар”, або ж, як іменують його перші упорядники, “Грамотка”), в українському виданні представлені зразки з усіх циклів і поетичних книг автора: “Гімни. Прощі. Альгабал”, “Книги пісень пастуших та прославних переказів та переспівів і висячих садів”, “Рік душі”, “Написи та присвяти”, “Килим життя та пісні про сон і смерть із заспівом”, “Сьоме коло”, “Звізда союзу”, “Нове царство”, “Дні і діла” тощо, причому деякі цикли, наприклад, “Stern des Bundes” (“Звізда союзу”), перекладені повністю.

² Вибраний Стефан Георге по-українському та іншими, передусім слов’янськими мовами. Видали: Ігор Костецький, Олег Зуєвський (Штутгарт: На горі), т. I (1968–1971), т. 2 (1973).

³ Олександра Черненко, На маргінесі українського видання Стефана Георге (Мюнхен: Сучасність, 1978), ч. 6.

Другий том подає переклади Стефана Георге іншими слов'янськими мовами — польською, чеською, російською, болгарською, сербською, словенською, хорватською, словацькою. Видання має фундаментальну передмову, по суті, повноцінну монографію про поета, яка належить І. Костецькому й гіпотетично могла би бути видана окремою книгою. Крім неї, є ще вступне слово до започаткованої видавництвом “Українські пропілеї” серії “Україна і світ. Перехрестя культур” Я. Грицака та М. Р. Стеха й три передні слова, одне з них належить укладачам штутгартського видання, два інші — це вступні статті упорядника перевидання двотомного Георге в Україні М. Р. Стеха (відповідно до першого й другого тому). Коментарі та примітки також вражають своєю глибиною й докладністю — нерідко це ґрунтовні дослідження, які претендують на статус серйозних наукових розвідок. Тут зібрано все, що тільки можна було віднайти про Георге на час видання рецензованого двотомника: спогади, свідчення сучасників, численні фотографії поета і його найближчих друзів, факсиміле віршів, копії листів, життєву хроніку, переклади чужомовних авторів та власні вірші іншими мовами, публікації, що свідчать про рецепцію творчості Георге у слов'янському світі та передруки доволі скупих, часто однобоких оцінок поета радянським літературознавством (виняток тут становить хіба що стаття В. Адмоні, передрукована з виданої в 1960-ті рр. п'ятитомної “Історії німецької літератури”), документальні відомості про найвидатніших учасників “кола” Георге — всього не перелічити. Часом виникає враження певної надмірності, приголомшливої повноти, немовби ти потрапив у музей чи в архів поета, де зібрано й дбайливо збережено кожну найменшу згадку про нього. Тут справді могла би бути доречна характеристика “Георгеанська енциклопедія”.

Попри такий величезний обсяг “паралітературних” матеріалів, які засвідчують неабияку історико-літературну компетентність та наукову скрупульозність укладачів, основою будь-якого видання чужомовного автора є все-таки переклади його творів. Саме вони дають читачеві уявлення про автора, унаочнюють, так би мовити, парадигму його художнього мислення. До цього перекладацького процесу були залучені найкращі сили української літературної діаспори. Відомо, що перші переклади з Георге здійснили ще у 1930-ті рр., відразу після смерті поета, Михайло Рудницький у Львові та Юрій Клен (Освальд Бурггардт) у Празі. Левова частка поетичних перекладів німецького символіста в рецензованому виданні належить обом упорядникам — Ігорю Костецькому та Олегу Зуєвському, однак до рецензованого видання ввійшли також переклади Михайла Ореста (Зерова), здійснені наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. в МУРівському середовищі й видані невеличким накладом у Німеччині⁴ (саме вони стали для укладачів тим стильовим камертоном, на звучання якого орієнтувалися всі пізніші перекладачі). До рецензованого двотомника ввійшли також поодинокі поетичні інтерпретації лірики Георге пера Володимира Державіна, Юрія Клена,

⁴ Стефан Георге, *Вибрані поезії*. Переклади М. Ореста (Авсбург, 1952).

Василя Барки, Віри Вовк. Отже, маємо гроно відомих українських літераторів, яких доля порозкидала по світу, проте не згасила в них спрагу літературної творчості. Проте зрозуміло, що коли до роботи беруться майстри такого високого класу, то вони залишають у своїх перекладах яскравий відбиток власного художнього бачення й поетичного стилю. Найбільше це помітно в інтерпретаціях обох ініціаторів видання українського Стефана Георге — І. Костецького та О. Зуєвського.

Відомо, що обидва талановиті й оригінальні поети були й чудовими перекладачами. Зокрема, І. Костецькому належать переклади сонетів Шекспіра (повний корпус), трагедій “Ромео і Джульєтта” та “Король Лір”, вибраних поезій Томаса Стерза Еліота, Езри Павнда, Казиміра Едшміда, О. Зуєвському — переклади Новаліса, Рільке, Майкла Дрейтона, Емілі Дікінсон, Елізабет Баррет Браунінг, Оскара Вайлда, Вільяма Батлера Єйтса, Луїзи Лабе, Гійома Аполлінера, Поля Валері, Стефана Малларме, Артюра Рембо. Відмінність між їхніми перекладацькими манерами можна добре продемонструвати на прикладі (до речі, єдиному в усьому зібранні), коли вони, як виняток, інтерпретують один і той саме поетичний твір Георге (зазвичай вони заздалегідь розподіляли між собою тексти, які потрібно було перекласти, щоб уникати повторів). Це невеличкий вірш із книги “Das neue Reich” (“Нове царство”) під заголовком “Das Licht” (“Світло”), написаний п’ятистопним ямбом, що складається з двох катренів. Наведемо тут спершу його німецький оригінал, намагаючись зберегти авторський правопис (Георге надзвичайно дбав про графічне оформлення своїх поезій — він вигадав для своїх віршів особливий шрифт із дещо видозміненими конфігураціями літер, відмовлявся від загальноприйнятого написання німецьких іменників з великої літери, від звичної пунктуації, а замість смислових пауз та інтервалів, які зазвичай позначаються комою чи тире, він ставив щось на кшталт прямовисного дефіса):

DAS LICHT

Wir sind in trauer wenn i• uns minder günstig
 Du dich zu andern i• mehr beglückten • i drehst
 Wenn unser geist • i nach anbetungen brünstig • i
 An abenden in deinem abglanz wes't.

Wir wären töricht i wollten wir dich hassen
 Wenn oflein strahl verderbendrohend sticht
 Wir wären kinder i wollten wir dich fassen –
 Da du für alle leuchtest i süßes Licht!⁵

⁵ Stefan George, Das neue Reich (Berlin: Georg Bondi 1928), 136.

В українських інтерпретаціях вертикальну риску для означення смислової або синтаксично обґрунтованої паузи першотвору перекладачі й упорядники замінили крапкою, яка ставиться не внизу після певного слова, а посередині між словами, мовби позначаючи коротку затримку дихання.

Обидва переклади виконані на високому художньому рівні, проте водночас вони засвідчують також відмінності у творчих підходах перекладачів — відмінності, зумовлені різними естетичними вподобаннями й програмними орієнтаціями обох поетів. Ось як звучить цей вірш у перекладі Олега Зуєвського:

СВІТЛО

Ми журимось коли твоє проміння
Для щасливіших світить • не для нас
Коли наш дух що прагне поклоніння
На відблиск твій зринає в пізній час.

Безумство це – злобу до тебе мати
Як згуба йде від спалахів твоїх
Дитячість – прагнути тебе спіймати
Бо сяєш ти • улюблене! Для всіх.⁶

Переклад доволі точний, жоден з його складників істотно не відхиляється від семантики й змісту оригіналу, хіба що у другій строфі анонімне збірне “ми” (“wir”) замінено невизначено-безособовим модусом (замість “ми були б нерозумними/нерозсудливими” у Зуєвського стоїть “безумство це”, замість “ми були б дітьми” — “дитинство це”). Також другий рядок “Wenn oflein strahl verderbendrohend sticht” (“Коли часто твій промінь нищівно-загрозливо дошкуляє”) передано парафразованим “Як згуба йде від спалахів твоїх”, а епітет “солодке” світло (“süßes Licht”) замінено на “улюблене” (сонце), що загалом не є порушенням образної авторської ідеї. Лексика перекладу літературно внормована, без архаїзмів чи неологізмів, тон злегка піднесений, витримано також строфіку, ритміку, віршований розмір першотвору. Варто також відзначити злагоджене звучання перекладених рядків (верленівське “Найперше — музика у слові!”), що було одним з основних постулатів символізму й добре узгоджується з поетичним кредо самого О. Зуєвського, який пройшов шлях від символізму до неокласичної ясности й строгости вислову.

Дещо інше стилістичне забарвлення цього вірша німецького поета ми бачимо в художній інтерпретації І. Костецького, який загалом був значно розкутішим у своїй поетичній мові й частіше вдавався до використання її прихованих історичних, географічних та етнокультурних пластів, що можна певною мірою простежити і наведеному перекладі:

⁶ Вибраний Стефан Георге, т. I, 515.

СВІТЛО

Ми журимось коли • не нам прихильний
Ласкавить інших • щасних • твій зворот
Коли наш дух • вечірньо-богомільний
Існує відблиском твоїх щедрот.

Були б ми гупі • будь тебе ганьбили
Що не щадить твій промінь гостроти
Були б ми діти • будь тебе ловили —
Солодке Світло! всім бо світиш ти.⁷

На відміну від перекладу О. Зуєвського, варіант І. Костецького більшою мірою тяжіє до барокової стилістики та модерністських експериментів. Тут складніший синтаксис, наявні інверсії, помітна схильність до архаїчної або вишуканої лексики, новотворів (ласкавить, щасних, зворот (у значенні “обертання”), гупі). Певним архаїчним відтінком характеризується давня синтаксична форма вислову, до якої він вдається у другій строфі: “Були б ми гупі • будь тебе ганьбили”, “Були б ми діти • будь тебе ловили”. Можливо, дещо темним є рядок “Що не щадить твій промінь гостроти”, який відтворює оригінальне “Коли часто твій промінь нищівно-загрозливо коле/дошкуляє”. Однак заледве такі поетичні рішення можна вважати вадою перекладу: перекладач прагне тут розширити виражальні можливості української мови, граючи на різних її регістрах, проте цілковито залишаючись у змістовно-формальних рамках, заданих йому текстом першотвору.

На жаль, обмежений обсяг рецензії не дозволяє зупинитися на характерних особливостях інших перекладів, включених до цього видання. Майже всі вони витримують рівень естетичної критики. Хочеться вірити, що запропоноване тут зіставлення двох варіантів художнього осягнення поезії Стефана Георге українськими перекладачами, здійснене за принципом “*pars pro toto*”, спроможне бодай у найзагальніших рисах окреслити їхні оригінальні творчі підходи, полишивши решту критичних суджень читачам.

Безперечно, що окремої уваги заслуговують і супровідні матеріали до цього видання, особливо вже згадувані вище фундаментальна передмова І. Костецького та не менш ґрунтовна рецензія О. Черненко, що містять не лише глибокі, а й цілком слушні спостереження і деякі полемічні моменти. Надзвичайно цікаве й переконливе асинхронне типологічне зіставлення незвичного трибу життя Стефана Георге з “*modus vivendi*” найвідомішого з наших мислителів Григорія Сковороди. Висловлена вже у вступному слові до першого тому думка, згідно з якою “в осерді творчості Георге перебуває людина, що прагне осягнути власного вдосконалення”,⁸ стосується,

⁷ Там само, 515.

⁸ Вибраний Стефан Георге, т. 1, 18.

безперечно, і Сковороди. Їхні долі паралельно простежено в передмові І. Костецького з акцентом на інтегральній ролі обох діячів у своїх національних культурах як втілювачів етичного ідеалу (“Praeceptor Ucrainae” та “Praeceptor Germaniae”), в елементах “світлої містики”, “у схожих моментах їхнього світопогляду, нахилів, звичок, рис вдачі”.⁹ Хоча вони й розійшлися в часі більше ніж на століття, проте були на диво спорідненими натурами — аж до того факту, що в Сковороди були вже в зародку преформовані георгеанські мотиви “Сьомого кола”, “Звізди союзу” та “Нового царства”.¹⁰

Проблематичнішою є концепція історії української літератури у викладі І. Костецького, яку він попутно розгортає в рамках своєї передмови, ставлячи під сумнів “шевченківський” вектор її розвитку, оскільки він, на його думку, спонукав українських письменників концентрувати свої здібності майже винятково на зображенні соціальної дійсності й творити в дискурсі народницької ідеології. З цього погляду “сковородинський” шлях міг би бути для української літератури, на переконання І. Костецького, продуктивнішим у розумінні чутливості до модерних літературних парадигм.

У змістовній, доволі критично насаженій, оснащеній новітніми методологічними підходами рецензії О. Черненко, вміщеній у другому томі видання, викликає певний опір абсолютизація вчення засновника аналітичної психології Карла Ґустава Юнга, крізь призму якого дослідниця розглядає низку поезій Георґе, апелюючи до психоаналітичних експлікацій навіть у тлумаченні тих віршів німецького поета, які не дають для цього достатніх підстав. Хоча в багатьох випадках її спостереження справді відкривають перспективи глибшої інтерпретації цієї поезії, однак окремі твердження виглядають дещо догматичними, як, наприклад, таке: “Нема сумніву, що творчість Георґе для дослідника-психолога відкрила б не одну тайну людської психіки. Щоб докладно описати весь процес душевного конфлікту, який пережив поет і який виразно віддзеркалений у його творах, треба б інтерпретувати всі його поезії за системою аналітичної психології Юнга”.¹¹ Гадаю, що подібна тотальна настанова привела б до небажаних крайнощів і очевидного засилля однієї-єдиної методології.

Сучасному читачеві, безперечно, впаде у око дещо незвична мова рецензованого видання, причому як у самих перекладах, так і в науковому апараті. Це трохи застарілий, певною мірою законсервований варіант української мови, як він і досі практикується в середовищі української діаспори. Слова на кшталт “переочувати”, “висказ”, “підложжя”, “мугущо”, “сутий”, “очевисто”, “назовництво”, “узгляднити”, “звартнити”, “війстя” тощо стали для нас уже архаїзмами, які вийшли з мовного вжитку. Ріжуть вухо також

⁹ Ігор Костецький, “Стефан Георґе. Особистість, доба, спадщина”, в *Вибраний Стефан Георґе*, т. 1, 97.

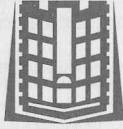
¹⁰ Там само, 104.

¹¹ Олександра Черненко, “На марґінесі українського видання Стефана Георґе”, в *Вибраний Стефан Георґе*, т. 2, 687.

деякі германізми, наприклад, “фашинг” (карнавал), “фусноте” (примітка), “шпад” (шпага), “гзимс” (карниз) “гмах” (покої) “фрауенльоб” (хвала жінці), котрі краще було би передати українськими відповідниками. Ними зловживає переважно І. Костецький. Проте мусимо брати до уваги, що це видання Стефана Георге первинно вийшло у світ пів століття тому, у відрубному від материкової України мовному середовищі, яке було приречене на ізольоване культивування свого питомого скарбу в чужинському світі, де не було змоги тримати живий зв'язок з природним розвитком мови та її носіями. Отже, попри всі висловлені вище застереження й запізніле знайомство українських читачів з творчістю цього неординарного поета, потрібно визнати, що український “Двотомний Стефан Георге” є унікальним внеском у нашу культуру, а вміщені в ньому переклади й коментарі ще довго зберігатимуть не тільки своє історико-літературне, але й естетичне значення.

ІНСТИТУТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ

КРАЇНА
модерна

Число 34 • 2023

**Голокост в Україні:
як (не)пишуть історію злочину**

**The Holocaust in Ukraine:
How the History of a Crime is (Not) Written**

Весна-літо
Харків-Львів • 2023

З М І С Т

ВІД РЕДАКЦІЇ

10

ФОРУМ

<i>р</i> БАРТОВ, Максим ГОН, Мартін ДІН, ксандр ЛИСЕНКО, Джаред МАК-БРАЙД, толій ПОДОЛЬСЬКИЙ, Дітер ПОЛЬ, -Павло ХИМКА, Кай СТРУВЕ, Ігор ЩУПАК кост в Україні: як (не)пишуть історію злочину	17

СТАТТІ

I. ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: ОРГАНІЗАЦІЯ ЗЛОЧИНУ ТА ЛОКАЛЬНІ ВИМІРИ

<i>ЯГЛИЙ</i> мування антиромської політики у Райхскомісаріяті Україна у період -43 рр.	76
<i>АРУЛІН</i> інований "новий світ": Голокост у селищі Найвельт	117
<i>ХАЛЬЧУК, Петро ДОЛГАНОВ</i> сю, ми тебе здамо, нам потрібен твій одяг": пограбування євреїв оча під час Голокосту	141

II. ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

<i>РОДІНА</i> чення української поліції до вчинення Голокосту в Кременчуці (1941-42). 197	
<i>ГНИК</i> їнська поліція та Голокост у Києві, 1941-43 рр.	229
<i>ІВЕНКО</i> осимо... забезпечити караїмів від незаслужованих образ...": караїмське лення, ОУН (м) та Голокост у Києві.	262

РЕЦЕНЗІЇ

- Анна ВЕРШІК
Кулик, Володимир. *Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України*. Київ: Дух і Літера, 2021..... 29
- Оксана ВІЛЬШАНСЬКА
Байдак, Мар'яна. *Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни: монографія*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2021 29
- Оксана ДОВГОПОЛОВА
Hausmann, Guido, and Iryna Sklokina, eds. *The Political Cult of the Dead in Ukraine*. Göttingen: V&R Unipress; Brill Deutschland GmbH, 2021 30
- Ярослав ЖУРАВЛІОВ
Tismaneanu, Vladimir, and Jordan Luber, eds. *One Hundred Years of Communist Experiments*. Budapest–New York: Central European University Press, 2021 30
- Юлія КИСЛА
Lower, Wendy. *The Ravine. A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed*. Boston–New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2021 31
- Петро ДОЛГАНОВ
Фотографуючи злочин.
Lower, Wendy. *The Ravine. A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed*. Boston–New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2021. 31
- Ольга КОЛЯСТРУК
Вислухати — почути — зрозуміти — передати.
Грінченко Г., наук. ред. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть: збірник наукових праць*. Київ: ТОВ “АРТ КНИГА”, 2021..... 32
- Елеонора НАРВСЕЛІУС
Голодомор як царина пам'яті.
Kudela-Świątek, Wiktoria. *Eternal Memory: Monuments and Memorials of the Holodomor*, translated from the Polish by Guy Russell Torr. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press in cooperation with Księgarnia Akademicka, 2021. 34
- Олена ПЕТРЕНКО
Spohr, Johannes. *Die Ukraine 1943/44. Loyalitäten und Gewalt im Kontext der Kriegswende*. Berlin: Metropol-Verlag, 2021 35
- Петро РИХЛО
Запізніле віддуння: український Стефан
Георге. Георге, Стефан. *Вибраний Стефан Георге*. У 2-х т. Київ: Українські пропілеї, 2021..... 35
- Андрей ТИХОМІРОВ
Koerber, Jeffrey. *Borderland Generation: Soviet and Polish Jews under Hitler*. Syracuse: Syracuse University Press, 2020..... 36